

ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ, НОТАРІАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347(477)»08/19»(075)

І.Й. Бойко

ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА НА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Охарактеризовано історико-правові умови впливу римського приватного права на регулювання цивільних відносин на українських землях (IX–XX ст.). Значну увагу зосереджено на аналізі рецепції римського права у джерелах права на українських землях, зокрема, у Руській правді, Литовських статутах, Правах, за якими судиться малоросійський народ 1743 р., Зібранні малоросійських прав 1807 р. Акцентовано увагу на впливі окремих положень та ідей римського приватного права під час кодифікації українського радянського цивільного права.

Ключові слова: *римське приватне право, цивільні відносини, джерела права.*

Постановка проблеми. Розвиток сучасної вітчизняної науки зумовлює підвищення інтересу до проблематики генезису правової системи, інститутів та галузей права України. Зокрема, останнім часом зріс інтерес до історії ролі та значення впливу римського приватного права для розвитку правового регулювання цивільних відносин на українських землях (IX–XX ст.). Сьогодні відбувається трансформація українського права, зумовлена відтворенням традицій романо-германської правової сім'ї, яка сформована на рецепції римського приватного права. У процесі історичного розвитку українське право зазнавало сприятливого впливу римського приватного права, хоча при цьому збереглися його національні особливості. Історичне походження і розвиток українського права традиційно пов'язані з римською правовою доктриною, що, зокрема, виявилось у Руській правді, Литовських статутах, «Правах, за якими судиться малоросійський народ» та інших пам'ятках українського права.

Стан дослідження. Питання, пов'язані з визначенням впливу римського приватного права для розвитку правового регулювання

цивільних відносин в Україні, завжди привертала до себе увагу. Цій проблемі певною мірою присвячені праці вчених-юристів О.А. Підпригори, Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Є.М. Орача, Б.Й. Тищика, П.П. Захарченка, П.П. Музиченка та ін., у яких ґрунтовно досліджені деякі питання, що стосувалися значення впливу римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні.

Мета цієї статті полягає у дослідженні проблем впливу римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні.

Виклад основних положень. Римське право посідає особливе місце в історії розвитку правових систем людства. Вже давно не існує Давньоримської держави, немає практичного застосування її права, проте інтерес до нього ніколи не зникав. Завдяки вдосконаленню його правових положень, конструкцій, прогресивним правовим ідеям та засадам воно мало позитивний вплив на розвиток правових систем багатьох держав Європи, зокрема України. Українська правова система належить до романо-германського типу правової системи, яка сформувалася під впливом саме римського права. Цінність римського права полягає в тому, що понятійний та категоріальний апарат, термінологія сучасного права України, ґрунтується на ідеях, засадах та визначеннях, які були розроблені римською класичною юриспруденцією. Наприклад, такі поняття як договір, зобов'язання, правила, інтерес, збитки, компенсація були досконало опрацьовані ще в Стародавньому Римі.

Римське приватне право є своєрідною історико-правовою пам'яткою, вивчення якої дає можливість зрозуміти походження і сутність більшості правових засад та інститутів України та інших сучасних правових систем тих держав, які зазнавали впливу римського права. Історичне значення римського права для України зумовлено тим, що протягом тривалого часу воно у класичному та греко-римському (візантійському) варіанті впливало на формування і розвиток українського права і продовжує впливати на формування концепції приватного права України у сучасних умовах. На думку О.А. Підпригори та Є.О. Харитонова, «довершеність системи римського права, що ґрунтувалася на ідеях природного права, засадах справедливості, порядності, доброчесності, зумовила періодично повторювані спроби відродити дух римського права, використати його найбільш вдалі знахідки та рішення» [3, с. 3].

Ці спроби, що отримали у сукупності назву «рецепція римського права», стали одним із найпереконливіших доказів того, що воно й через багато сотень років після падіння Римської імперії зберігало свою значущість і практичну цінність, внаслідок чого стало базовим «материнським правом для майже всіх європейських правових систем, зокрема романо-германської системи права [2, с. 4].

Як відомо, рецепція римського приватного права розпочалася у XI–XII ст. й охопила практично всю тогочасну Європу. У науці римського приватного права вчені-правознавці визначають два види рецепції римського права: пряму та опосередковану (похідну). Пряма рецепція римського права передбачає запозичення римських правових ідей і правових рішень із першоджерел; опосередкована (похідна) здійснюється не лише через запозичення римських першоджерел, а й через ті системи права, де рецепція відбулася раніше. Опосередкована рецепція характерна для колишніх європейських країн, котрі в зв'язку з певними обставинами виявилися на узбіччі загальних тенденцій розвитку європейського законодавства, що творилося внаслідок поєднання засад римських та національних. Цілком слушно зауважив професор Е. Харитонов, що для визнання можливості рецепції римського приватного права в Україні, її типу і наслідків необхідно з'ясувати, до якого виду цивілізації належить українська культура. На українські землі римське право поширювалося двома шляхами: східним і західним. Східний шлях визначався через візантійське (канонічне) право («Номоканон») і через переробки світського (державного) права («Еклога», «Прохірон»), а західний – через магдебурзьке (німецьке) право. Рецепція римського права на українських землях відбувалася опосередковано і виключати або абсолютизувати той чи інший шлях його поширення не можна. Це був синтез правових положень, які позитивно впливали на розвиток руського (староукраїнського) права.

У період раннього Середньовіччя Україна упродовж декількох століть була самостійною державою (Київська Русь), її загальна і правова культура були зорієнтовані на східноєвропейську цивілізацію, тобто візантійську. У IX ст. Київська Русь мала розвинуті відносини з Візантією, коли було укладено кілька русько-візантійських договорів, що мали за мету поповнення та регламентацію порушеної війною 860 р. русько-візантійської торгівлі [1, с. 36–71]. У «Повісті минулих літ» збереглися тексти чотирьох русько-візантійських договорів 907–971 рр., які містять норми міжнародного, кримінального та міжнародного приватного права, що регулювали спадкування після смерті русів,

котрі знаходилися на службі у візантійського імператора. У цих договорах є посилення як на норми візантійського права, так і «закони руські», що свідчить про взаємні контакти цих правових систем у той період. Прийняття Християнства як державної релігії у 988 р. сприяло впливу на Київську Русь високорозвиненої візантійської культури, яка зазнала в X–XI ст. нового ренесансу. Прийняття Християнства означало не лише політичне й культурне зближення з Візантією, як і вибір майбутнього типу цивілізації [4, с. 18]. Найімовірніше, в Україні вплив римського права мав відбуватися за візантійським типом та на основі візантійських джерел права («Номоканон», «Еклога»).

У XII–XIII ст. склалися такі історичні умови, завдяки котрим Україна могла відійти від східноєвропейської та наблизитися до західноєвропейської цивілізації. Власне, такий процес мав місце. З утворенням Галицько-Волинської держави, особливо за короля Данила Галицького вдалося встановити і розвинути тісні контакти з Європою. У галузі політики спробу західної переорієнтації було зроблено галицько-волинським князем Данилом Галицьким, який вів активну боротьбу з золотоординським ярмом, захищаючи своїми володіннями Європу від агресії Золотої Орди. Зусилля Данила Галицького належним чином були оцінені у католицькому світі і це сприяло визнанню української державності Західною Європою. Виявом міжнародного авторитету Галицько-Волинської держави було коронування князя Данила Галицького у 1253 р. Ця подія засвідчила європейську орієнтацію зовнішньої політики Галицько-Волинської держави.

З 1253 р. західноєвропейський вплив на Галицько-Волинську державу та її правову систему суттєво посилювався. Трансформація Галицько-Волинської держави з князівства у королівство означала її приєднання на рівних правах до західноєвропейської спільноти держав і певну інтегрованість у західноєвропейські правові системи. Безперечно, цей крок Риму був радше політичним, аніж правовим, оскільки Європі потрібен був захист від Золотої Орди, а Галицько-Волинська держава мала виконувати роль своєрідного щита. Так чи інакше, але це мало місце, і Галицько-Волинська держава набула західноєвропейської моделі організації влади – Королівства, з усіма впливаючими з цього принципами й особливостями.

Українські землі, які були складовою частиною і Польського королівства, і Великого князівства Литовського, безсумнівно, зазнавали європейського впливу. Проте існували відмінності. На українських землях в складі Польського королівства, зокрема, вплив західної

традиції права був відчутнішим, аніж на українських землях у складі Великого князівства Литовського. Це пояснюється тим, що політична і правова системи Польського королівства безпосередньо формувалися під впливом західної політичної традиції та традиції права. Наголошено, що галицькі українці в умовах перебування у складі Польського королівства, завдяки дотриманню власних історичних, культурних, державно-правових традицій та етнічних інтересів, зуміли зберегти себе від знищення. Галицькі українці, особливо в селах, керувалися українським звичаєвим правом, їм вдалося вирішити складну проблему поєднання своїх і запозичених правових елементів, що вберегло тогочасну українську правову культуру. Інша ситуація виникла на українських землях у складі Великого князівства Литовського, в яких сформувалася своєрідна правова культура, відмінна від західної. Приєднання Галичини до Польського королівства змушувало українців при звичаюватися до системи управління, що існувала на Заході Європи. Польське королівство часто було посередником у культурних зв'язках руського (українського) народу з народами західноєвропейських країн, відіграло роль моста між Україною і «справжнім Заходом» – території, через яку в Україну поширювалися ідеї гуманізму та реформації. Вплив цих зв'язків зумовлювався тими прогресивними гуманістичними й освітніми тенденціями, які знаменували розквіт епохи Відродження в тогочасній Європі. Галичина стала одним з перших регіонів України, що зазнала впливу європейських традицій в умовах Середньовіччя.

Вплив римського приватного права на розвиток цивільного права простежується упродовж X–XIX ст. У першому писаному і основному джерелі права Київської Русь «Руській Правді» є чимало положень, які мають безсумнівну подібність до положень римського приватного права у його візантійській інтерпретації, а це засвідчує факт запозичення певної кількості норм та інститутів візантійського законодавства. Так, наприклад, ст. XXI «Руської Правди» передбачає: «Якщо кредитор буде вимагати своїх грошей з боржника, а останній заперечує, то позивач-кредитор закликає свідків. Якщо вони запрягнуться у справедливості його вимог, хто дав позикку, бере свої гроші і ще три гривні на додачу». Порівнюючи речове та зобов'язальне право за «Руської Правдою» з римським (візантійським) правом, варто звернути увагу на подібність деяких рішень. Насамперед, необхідно зазначити наявність норм, що регулюють як громадську (публічну), так і приватну власність. Причому головним об'єктом і в тому,

й іншому випадку є земля. Разом з тим, в «Руській Правді» відносини власності урегульовано не так детально.

Захищаються вони не настільки всебічно, до того ж часто за допомогою штрафів. Ще більш цікавим, на думку Є. Харитонова і О. Харитонової, є порівняння концепції регулювання спадкування, де помітним є вплив ідей «права Юстиніана» стосовно визначення видів спадкування за законом тощо [4, с. 22].

Помітнішим і ширшим був вплив римського приватного права на цивільне законодавство пізніших часів. Насамперед це стосується Литовських статутів, котрі замінили «Руську Правду». Так, Статут 1566 р. структурою та багатьма положеннями схожий до Дигестів і Кодексу Юстиніана. Подібність стає ще більш помітною при ознайомленні з положеннями про вільне розпорядження маєтностями, сервітутними правами, нормами про купівлю-продаж, позику, заставу та ін. Як правильно стверджують Є. Харитонов і О. Харитонова, у цьому випадку вже маємо справу з достатньо вираженою рецепцією римського права у формі сприйняття, головним чином, норм і правил останнього, адекватних до місцевих умов. Ще більше позначилось римське право на Литовському статуті 1588 р., в якому детально врегульовано приватну власність на землю, яка могла належати як поміщикам, так і селянам. Значну увагу приділено також договірному праву, цивільно-правовим деліктам. На відміну від давньоруського права, що досить широко допускало застосування усної форми укладення договору, статут 1588 р. встановлював як загальне правило дотримання письмової форми угод. Крім того, в деяких випадках передбачалася реєстрація угоди в суді, укладення її у присутності свідків та ін. Досить детально було врегульовано окремі види договорів [4, с. 23]. Укладачі Литовських статутів, ефективно рецепціуючи римське право, передбачили у них такий вид речового права як сервітути. Як відомо, джерелами Литовських статутів були «Руська Правда», поточне литовське законодавство і судова практика, положення римського, німецького, польського, а також звичаєвого права Литви, Польщі й України. Якщо німецьке та польське право того часу формувалося під значним впливом римського права, то можна вести мову й про рецепцію римського приватного права в Україні XIV–XVI ст. Ця рецепція мала особливості, оскільки здійснювалася через посередництво давньоруського права, а воно, як уже згадувалося, зазнало певного впливу візантійського (опосередковано – римського) права, та через німецьке й польське право, що зазнали впливу римського значно раніше.

Створення Української Козацько-Гетьманської держави (Війська Запорізького) симулювало розвиток права як важливої її ознаки. У ході національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. за звільнення з-під влади Речі Посполитої і створення своєї держави сформувалася власна правова система. Після укладення українсько-московського договору 1654 р., західна орієнтація України зменшилася, а Україну нерідко розглядали як частину Московського царства, такою, що значною мірою належить Сходу. Суспільне і господарське життя у Козацько-Гетьманській державі регулювалося нормами звичаєвого права, Литовськими статутами, діяли окремі збірники магдебурзького права, нормативні акти гетьманського уряду (універсали, ордери, інструкції, декрети, грамоти, листи). Ці джерела права були різними за походженням, за змістом і формою, часто суперечили одне одному, деякі джерела були значною мірою застарілими або дублювалися. Упродовж XVIII ст. було здійснено кілька спроб кодифікації права Козацько-Гетьманської держава. Однією з найвідоміших кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Під час складання «Прав...» кодифікаційною комісією було використано Литовський статут, римські та німецькі джерела, польське законодавство, українське звичаєве право і судову практику. У 1743 р. комісія підписала у Глухові і передала у Сенат на затвердження проект кодексу, але він не був затверджений, оскільки не відповідав політиці царського уряду, передбачав право на політичне самовизначення, мав деяку відмінність від тогочасного російського законодавства, досконалу юридичну техніку, тому не отримав затвердження, хоча фактично застосовувався у судах Гетьманщини під час розгляду і вирішення цивільних та кримінальних справ, аж до поширення російської системи законодавства. Вплив римського приватного права на зміст «Прав, за якими судиться малоросійський народ» виявився у розділах про володіння, право власності й сервітути, в правовому режимі рухомих та нерухомих речей, первісних і похідних способах набуття власності, захисті права власності шляхом віндикаційного позову, в положеннях зобов'язального права. Значний вплив римського приватного права простежується у «Зібранні малоросійських прав» 1807 р.

Після буржуазно-демократичної революції 1917 р. в Росії і утворення Української СРР, засади розвитку права, всі правові рішення визначала радянська доктрина. Перші роки радянської влади в Україні характерні скасування існуючої системи майнових відносин та регу-

люючої їх системи права, відмовою від приватної власності. Рецепція римського приватного права була заборонена, «вождь світового пролетаріату» В. Ленін наголошував, що нова влада не визнає нічого приватного; все у сфері господарства є публічно-правовим, а не приватним.

У ході кодифікації цивільного законодавства УРСР була можливість використання цивільних кодексів європейських країн у формі зразків законодавчих рішень. Проте і ця можливість була перекрита вказівками В. Леніна про необхідність боротися з політикою пристосування до Європи, створити нове цивільне право, нове ставлення до цивільних угод та ін. Такі ж вказівки й зауваження були дані стосовно Цивільного кодексу РРФСР 1922 р. Підготовка Цивільного кодексу УРСР здійснювалася в тих самих умовах і в той самий час, отож вони були орієнтиром і для тих, хто готував проект ЦК УРСР. Незважаючи на все це, перший Цивільний кодекс УРСР, регулюючи відносини в суспільстві, яке заперечувало існування приватного права в принципі, водночас у деяких своїх статтях все-таки відображав вплив «буржуазного» приватного законодавства, зрештою, як і російський. В одному зі своїх виступів Голова Верховного суду РРФСР П. Стучка зазначав: «По суті, наш Цивільний кодекс є не що інше, як ті форми буржуазного цивільного права, створені близько двох тисяч років тому». Але це було наслідком прихованого впливу римського приватного права, використання досконалих положень та конструкцій, відомих з римського приватного права [2, с. 30].

Вплив окремих положень та ідей римського приватного права спостерігався й під час другої кодифікації українського радянського цивільного права в 1961–1963 рр.

На початку 90-х років ХХ ст. відбувся поступовий поворот у ставленні вітчизняних цивілістів до римського права – від негативного до позитивного, тобто більш виваженого, аналітичного. З'являються публікації, присвячені іншим системам права власності, нові підходи до оцінки відносин власності. А Празький 1989 р. колоквіум «Загальноєвропейський дім – уявлення і перспективи» започаткував дослідження у галузі міжнародного приватного права й публічного права в СРСР та ін. Нові дослідження і підходи вимагали сучасної методології досліджень, модерного мислення, що зумовило звернення до теоретичних надбань європейської цивілізації в галузі права. Виникла потреба методологічного розроблення ідеї про необхідність звернення до загальнолюдських цінностей, і це засвідчило про початок орієнтації на рецепцію надбань попередніх цивілізацій, зокрема на рецепцію римського приватного права.

Після проголошення 24 серпня 1991 р. України як незалежної держави, постало питання про формування власної національної правової системи. Україна, використовуючи історичний досвід державотворення і правотворення, розбудовуючи власну державу, зберігаючи добросусідські відносини з народами колишнього Союзу РСР, поступово стала інтегруватися в європейську спільноту як її повноправний член. У прийнятих законах та інших нормативно-правових актах Україна повертається до гуманістичних та правових загальнолюдських цінностей: правового забезпечення суверенітету особи, встановлення гарантій її прав; зрівняння правового становища особи й держави; створення умов, за котрих особа може вільно розпоряджатися своїми правами, крім випадків, прямо передбачених у законі. Спостерігається часткова, проте вже не латентна, рецепція та вплив римського приватного права на розвиток сучасного, зокрема цивільного права України. Це виявляється у визнанні права приватної власності й розширенні кола речових прав та прав учасників договірних відносин, їхньої приватної ініціативи, вільного розсуду під час укладання договорів тощо.

Відповідь на низку інших концептуальних запитань дало прийняття Цивільного кодексу України (2003 р.). Вчені-правники справедливо зазначають, що новий Цивільний кодекс став найповнішим виявом захисту прав осіб – і фізичних і юридичних осіб, охопив правове регулювання всіх майнових ринкових відносин, у тому числі пов'язаних з підприємництвом.

Висновок. Відчувається, що авторів Цивільного кодексу України привабила романо-германська правова система, до якої наближена українська сучасна правова система, хоч вона має певні особливості. Творці Цивільного кодексу України вивчали й інші діючі цивільні кодекси західноєвропейських держав і використали все цінне, що увійшло до скарбниці світової цивілістики. Зрозуміла також доцільність використання ідей та модернізованих положень римського приватного права, що є першоджерелом більшості західних кодифікацій.

1. Карышковский П.О. Балканские войны Святослава в византийской исторической литературе / П.О. Карышковский // Византийский временник. – 1953. – Т. 6. – С. 36–71.

2. Орач Є.М. Римське приватне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Є.М. Орач, Б.Й. Тищик. – К.: Ін Юре, 2012. – 392 с.

3. Підпригора О.А. Римське право / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

4. Харитонов Є.О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць / редкол. С.В. Ківалов (голов. ред.), та ін.; відп. за вип. Ю.М. Оборотов. – Оdesa, 2009. – С. 18–23.

Бойко И.И. Влияние римского частного права на развитие правового регулирования гражданских отношений в Украине.

Охарактеризованы историко-правовые условия влияния римского частного права на регулирование гражданских отношений на украинских землях (IX–XX вв.). Значительное внимание сосредоточено на анализе рецепции римского права в источниках права на украинских землях, в частности, в Русской правде, Литовских уставах, Правах, по которым судится малороссийский народ 1743 г., Собрании малороссийских прав 1807 г. Акцентируется внимание на влиянии отдельных положений и идей римского частного права при кодификации украинского советского гражданского права.

Ключевые слова: римское частное право, гражданские отношения, источники права.

Boyko I.Y. The influence of Roman private law in the development of legal regulation of civil relations in Ukraine.

The article describes the historical and legal conditions influence of Roman private law to regulate civil relations in the Ukrainian lands (IX–XX). Much attention is focused on the analysis of the reception of Roman law in the legal sources on Ukrainian lands, particularly in n Truth, Lithuanian statute, law, which is suing Little people in 1743, a collection of Little rights in 1807 points out that the impact of individual policies and ideas of Roman private law during the codification of the Ukrainian Soviet civil law.

Key words: Roman private law, civil relations, sources of law.

Стаття надійшла 4 березня 2013 р.

УДК 347.135.224(477) ББК 67.76

М.С. Долинська

ГЕНЕЗИС НОТАРІАТУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Йдеться про цивільне законодавство Київської Русі. Здійснено аналіз «Руської правди» як свідчення зародження нотаріату в Україні та охарактеризовано укладення договорів та порядок спадкування за законом та за заповітом.

Ключові слова: звичаєве право, договори Русі з Візантією, «Руська правда», спадщина, заповіт.